

آشنایی با منطقه تالاب هورالعظیم

در میان تمام تالاب های جهان تنها تالابی که معیارهای تعریف یک تالاب را به صورت صد درصدی داراست همین تالاب بزرگ هورالعظیم است. هورالعظیم همانطور که از نامش پیداست تالابی وسیع و بزرگ است. تالابی که تا چند سال قبل دو میلیون هکتار وسعت داشت اما روز به روز از وسعتش کاسته شد و در حال حاضر 128 هزار هکتار وسعت دارد. این تالاب زیبا درست در مرز ایران و عراق قرار گرفته و یک سوم آن در داخل مرزهای ایران و دو سومش در خاک عراق قرار دارد. از بزرگی و عظمت این تالاب زیبا همین بس که روزگاری یک سوم کل مساحت کشور عراق را در بر گرفته بود و تا نزدیکی های بغداد ادامه پیدا می کرد اما حالا تا حوالی بصره عراق می رسد و وسعت عظیمی از آن از دست رفته است. هورالعظیم روزهای پر فراز و نشیبی را در تاریخ پنج هزار ساله اش، به چشم دیده است. همین که در بین النهرین قرار گرفته نشان می دهد که در روزهای آغازین تاریخ حتما روزهای پر رفت و آمدی داشته است. منطقه ای آباد با آب فراوان که احتمالاً برای زندگی در آن روزها و استقرار پایه های یک تمدن بسیار ضروری بوده است.

موقعیت جغرافیایی

تالاب هورالعظیم در غرب استان خوزستان در انتهای رود کرخه در منطقه مرزی دشت آزادگان واقع شده است.

- طول جغرافیایی: 47 درجه و 20 دقیقه شرقی تا 47 درجه و 55 دقیقه طول شرقی
- عرض جغرافیایی: 30 درجه و 58 دقیقه شمالی تا 31 درجه و 50 درجه شمالی

هورالعظیم که یک سوم در ایران و دو سوم آن در عراق واقع شده، از غرب به وسیله رود دجله و از شرق به وسیله جلگه همواری در خاک ایران محدود است. در خاک عراق، از جنوب تا کنار دجله و از شمال تا چند کیلومتری شهر عماره در کنار دجله ادامه دارد و در ایران، شهرهای بستان، سوسنگرد و هویزه در کنار این هور قرار دارند. بخش ایرانی این تالاب، مشترکاً در شهرستان های دشت آزادگان و هویزه استان خوزستان واقع گردیده است. هورالعظیم در جنوب غرب شهرستان هویزه واقع بوده و شهر رفیع مرکز بخش میسان در فاصله 5 کیلومتری از آن قرار دارد. هورالعظیم همانطور که از نامش پیداست تالابی وسیع و بزرگ است. مساحت قسمت ایرانی این تالاب 64100 هکتار در دهه 1970 بوده؛ در حالی که امروزه این مساحت فقط

29000 هکتار است یعنی معادل ۵۴ درصد مساحت این تالاب از بین رفته است. کل مساحت این تالاب از 307000 هکتار در دهه 1970 به 102000 هکتار در حال حاضر کاهش یافته است یعنی ۶۷ درصد آن از بین رفته است. ارتفاع منطقه بین پنج تا هشت متر از سطح دریای آزاد و شیب عمومی آن کمتر از یک درصد از سوی شرق به غرب است.

اهمیت تالاب در منطقه

تالابها به عنوان دلتای رودخانه از ارزشمندترین اکوسیستم‌های طبیعی هستند که از جنبه‌های مختلف، ارزش و اهمیت ویژه‌ای دارند. از جمله مهم‌ترین خدمات تالابها می‌توان به تعدیل اقلیم، تولید مواد غذایی، اکوتوریسم، زیستگاه حیات وحش به‌ویژه پرندگان بومی و مهاجر، ماهی‌ها و دوزیستان اشاره کرد. وجود این تالاب در این منطقه، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. که به طور عمده می‌توان به دو دسته اجتماعی و محیط‌زیستی تقسیم نمود.

اجتماعی

این تالاب نقش بی‌بدیلی در کارکردهای اقتصادی و معیشت جوامع حاشیه تالاب دارد. هورالعظیم که ساکنان وفادار و اصیل عرب زبان اطراف آن، آن را هورالهویزه هم می‌نامند، روزگاری محل کسب روزی انسان‌های بسیاری بوده است تا جایی که شهر کوچک و حالا خلوت رفیع امروزی را به خاطر برکت و ثروتش کویت کوچک می‌نامیدند. ماهیگیری، پرورش گاو میش، شکار پرندگان، حصیریافی، درست کردن قایق و... راه‌هایی بود که هور روزی را به مردمان می‌بخشید و از سخاوت هورالعظیم اغلب ساکنین زندگی مرفه‌ی داشتند. صدها روستا در امتداد هور شکل گرفته بود که ساکنانشان همه از هور امرار معاش می‌کردند. اما با خشک شدن نسبی تالاب، شهر رفیع که هم مرز با تالاب بود حالا چهار تا پنج کیلومتری با آن فاصله دارد. به نقل از بزرگان ساکن منطقه، در گذشته بخش‌هایی از تالاب، محل سکونت شناور مردم بومی بود، به عبارت دیگر آن‌ها در قالب جزایری کوچک در سطح تالاب با جریان ملایم آب جابه‌جا می‌شدند.

محیط زیستی

تالاب هورالعظیم از ذخایر ارزشمند محیط‌زیست محسوب می‌شود. با شروع فصل پاییز، هزاران پرنده از نیمکره شمالی در مسیر مهاجرت خود به آب‌های گرم جنوب در آب‌های هورالعظیم فرود می‌آیند و تا پایان زمستان در این منطقه می‌مانند. بنابراین یکی از اهمیت‌های تالاب هورالعظیم، تنوع‌زیستی آن است. همین تنوع‌زیستی می‌تواند در زندگی و اقتصاد مردم آن منطقه هم تأثیر بگذارد. گستردگی تالاب همراه با پوشش گیاهی انبوه خصوصاً در بخش‌های شمالی و مناطق ساحلی به ویژه در بخش ایرانی آن، وجود ذخیره غذایی فراوان و پناهگاهی بودن آن و از همه مهم‌تر قرار گرفتن در مهم‌ترین مسیر کریدور مهاجرتی پرندگان از جمله عواملی به شمار می‌روند که موجب حضور جمعیت‌های کثیری از انواع پرندگان در تالاب هورالعظیم شده است. سراسر هور پوشیده از نی است. بنابراین یکی از کارکردهای مهم تالاب، جلوگیری از طوفان شن و گرد و خاک است. تالاب‌ها میزان رطوبت را بالا می‌برند و خشک شدن هورالعظیم در ایران و در عراق میزان وقوع طوفان‌های شن را در سال‌های افزایش داده و سبب شده است که استان خوزستان در 3 سال اخیر با گرد و غبارهایی حدود 21 برابر استاندارد مواجه شود. علاوه بر آن هورالعظیم یکی از زیستگاه‌های حساس و مهم پرندگان مهاجر آبی و بومی منطقه است و حواصیل، غاز پیشانی سفید، شغال، روباه، گربه جنگلی، سمور آبی، گراز، شیربت و انواع ماهی کپور از جمله حیات وحش منحصر به فرد این تالاب هستند. بیشترین تعداد پرنده‌های در معرض خطر در این تالاب بسر می‌برند و این تالاب از نظر حجم و نوع پرنده نیز بسیار قابل توجه است.

روستاهای مجاور

تقریباً تمام روستاهای مجاور تالاب بجز شهر رفیع، به‌طور کلی از بین رفته‌اند. از جمله این روستاهای از میان رفته می‌توان: دبیه، حسچه، لولیه، عمه، کسر، مچریه، محیره، سیدیّه، ابوچلاچ، مشیمشیه، جرایه، طبر، شط علی، زهیریه، برگه، و برص را نام برد.

نقش تغییر اقلیم در بحران تالاب هورالعظیم

تغییر اقلیم بر افزایش تبخیر و میزان بارندگی تاثیر داشته؛ اما نبود مدیریت جامع و درست، به تشدید مشکلات و بروز بحران‌های زیست محیطی دامن زده است. به‌خصوص که مسئولان هیچ برنامه‌ای برای متناسب‌سازی الگوی کشاورزی با ظرفیت‌های محیط و تغییرات اقلیمی ندارند. مرگ‌ومیر گسترده آبریان و خشکی بخش‌های وسیعی از تالاب مطمئناً تاثیر ماندگاری بر اکوسیستم آن خواهد داشت و حتی در صورت رعایت حقایق زیست‌محیطی، بازگشت به شرایط طبیعی می‌تواند ده‌ها سال طول بکشد.

راه‌حل مشکل هورالعظیم

راه‌حل مشکل هورالعظیم در کوتاه‌مدت، رهاسازی حجم آب مناسب است تا به این ترتیب بخش‌های بیشتری از تالاب زنده بماند و خسارت‌های زیست محیطی کاهش یابد. راهکار درازمدت باید شامل رعایت حقایق زیست‌محیطی در بخش‌های مختلف رودخانه، بهبود کیفیت آب و اصلاح الگوی کشاورزی شود تا از این طریق، آب مناسب برای تالاب هورالعظیم تامین شود. از آنجا که مدیریت‌های گذشته و نگاه نادرست به اکوسیستم رودخانه و تالاب منجر به بروز بحران‌های فاجعه‌باری شده است، باید ساختار یا تشکیلات منسجمی برای ایجاد هماهنگی میان سازمان‌ها و وزارتخانه‌های مختلف وجود داشته باشد. همچنین تغییر نگاه، رویکرد و توجه به قوانین و مقررات می‌تواند تا حد زیادی به بقای این اکوسیستم‌های ارزشمند کمک کند. یکی از راهکارهای نجات تالاب شاید تغییر در کشاورزی معیشتی در منطقه باشد؛ اما آیا با این روش سهم آب هورالعظیم تامین می‌شود؟ پاسخی برای این سوال وجود ندارد. کشاورزان منطقه به‌طور متوسط از هر هکتار ۷۰۰ کیلو تا دو تن گندم برداشت می‌کنند که قابل‌توجه نیست؛ اما کشاورزان راه دیگری برای امرار معاش ندارند. طبق نظر یک فعال محیط‌زیست، برای رسیدن یا نزدیک‌شدن به شرایط مطلوب باید دایک‌ها برداشته شوند تا ارتباط بین بخش ایران و عراق برقرار شود. همچنین کشاورزی معیشتی باید به‌صورت کشاورزی صنعتی و تجاری درآید. مشاغل جایگزین نیز باید در مناطقی لحاظ شود که امکان کشاورزی در آن‌ها وجود ندارد.

آتش سوزی در تالاب هورالعظیم

همه ساله در فصل تابستان، آتش سوزی‌های تالاب مرزی هورالعظیم شروع می‌شود. بیشتر آتش‌سوزی‌ها در بخش عراقی تالاب رخ می‌دهد و دود آن به چشم ساکنان شرق تالاب در ایران می‌رود. مهمترین دلیل تداوم آتش‌سوزی‌ها در هورالعظیم عدم تامین حقاچه در هر دو کشور است.

در شهریور 1402 آتش‌سوزی زیادی در بخش عراقی تالاب هورالعظیم رخ داده است که موجب آلودگی هوا شده و دود غلیظی بیشتر مناطق جنوبی خوزستان را فرا گرفت اما متأسفانه کشور عراق هیچ گونه همکاری برای جلوگیری آتش‌سوزی در تالاب را ندارد. معاون اداره کل محیط‌زیست خوزستان در گفت‌وگو با همشهری می‌گوید: «خوشبختانه برای پاییز امسال پیش‌بینی بارش‌های خوبی شده است و امیدواریم باران‌ها جان دوباره‌ای به تالاب بدهد.»

به دلیل وسعت زیاد دود حاصل از آتش‌سوزی‌ها هنوز پایش ماهواره‌ای برای اعلام وسعت آتش‌سوزی به سختی انجام شد. در آتش‌سوزی فعلی ۶۰۰ هکتار از مساحت بخش عراقی تالاب هورالعظیم دچار آتش‌سوزی شده و این مساله به دلیل خشکی تالاب رخ داده است. به گفته عادل مولا، معاون محیط طبیعی اداره‌کل حفاظت محیط زیست خوزستان در سال آبی جاری تا کنون از سمت ایران ۴۵ درصد (۳/۶۲۲ میلیون متر مکعب) از حقاچه به تالاب هورالعظیم از رهاسازی آب در کرخه داده شده است. با توجه به تبخیر بالا در تالاب در فصل گرم سال، هر چه آب رهاسازی کنند تبخیر می‌شود. سال گذشته تالاب هورالعظیم ماه‌ها در آتش سوخت به طوری که مدارس و ادارات شهرهای اطراف تالاب را به تعطیلی کشاند. این تالاب در تابستان سال گذشته به ۳۰ درصد وسعت خود رسیده بود. در آتش‌سوزی سال 97 نیز که بیش از 10 روز ادامه داشت بیش از 17 هزار هکتار از تالاب هورالعظیم در آتش سوخت که یک هزار و 800 هکتار آن در خاک ایران و مابقی در بخش عراقی این تالاب مرزی بود. این آتش‌سوزی‌ها مدت‌ها است که ادامه دارد و بیشتر در بخش عراقی هورالعظیم اتفاق می‌افتد که به طور کامل خشک شده است و نیزارها آتش می‌گیرند، آتش‌سوزی‌های مکرری با توجه به فراهم شدن شرایط خودسوزی ایجاد شود. این آتش‌سوزی‌ها گاهی شدید شده و تا نزدیکی مرز ایران می‌آید. اما مهم‌ترین اتفاق این آتش‌سوزی‌ها دود ناشی از آن است که شهرهای استان خوزستان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و کیفیت زندگی در این شهرها را پایین می‌آورد. خشک بودن و بی‌آبی تالاب علت وقوع آتش‌سوزی در بخش عراقی تالاب است. در بخش عراقی هیچ عزمی برای خاموش کردن آتش دیده نمی‌شود مسوولان کشور عراق برای خاموش کردن آتش همکاری نمی‌کنند، به طوری که پارسال نیز باوجود اعزام بالگردهای آبی‌پاش برای خاموش کردن آتش، اما این کشور اجازه اعزام نداد و عملیات لغو شد و با توجه به فاصله کم شهرها و روستاها با هور باعث شده که

این دود به سمت ایران سرازیر شود و موجب مشکلات ریوی، تنفسی و آلودگی‌های محیط زیستی را ایجاد می‌کند. داوود میرشکار مدیرکل حفاظت محیط زیست خوزستان می‌گوید: علت ۹۰ درصد آتش سوزی‌ها عمدی و فقط ۱۰ درصد آن‌ها به طور سهوی رخ می‌دهند.

خاکشناسی، قابلیت اراضی و فرسایش

بر اساس مطالعات موسسه تحقیقات آب و خاک کشور، سه تیپ شاخص اراضی در محدوده بلافصل مطالعاتی عبارتند از:

- تیپ اراضی تالابی (X.22) در محوطه‌های سرچاهی
- تیپ دشت‌های سیلابی مسطح با مسیل‌های فرسایشی (7.3) در موقعیت ایستگاه MPP و بخش یک سوم شمالی خط انتقال نفت میدان سهراب
- تیپ دشت‌های رسوبی قدیمی و اراضی سیلابی (5.8) در بخش میانی و انتهایی خط انتقال نفت میدان سهراب و همچنین موقعیت کلاستر شمالی و مرکز تفکیک جدید

آلودگی خاک

در استان خوزستان نیز همانند سایر استان‌های همجوار، کاهش نزولات جوی، وجود ریزگردها، کشاورزی غیراصولی و برداشت بی‌رویه از گیاهان خودرو از جمله عوامل از بین برنده سلامت خاک است. بر اساس آمار سازمان جهانی خوار و بار (FAO) میزان متوسط فرسایش و تخریب خاک در جهان 33 درصد معادل 6 تن در هکتار است که این مساله در کشور ما بیش از 16 تن یعنی سه برابر میانگین جهانی و در استان خوزستان بطور متوسط 18 تن در هر هکتار است. رهاسازی، تخلیه و دفن نامناسب پسماندهای خانگی، صنعتی، بیمارستانی، نخاله‌های ساختمانی، پساب‌ها، استفاده بی‌رویه از کودها و سموم شیمیایی توسط کشاورزان و ریزگردها از جمله عوامل مهم در آلودگی و فرسایش خاک در استان خوزستان است. دفع زباله‌های عفونی در سایت دفن زباله شهرهای سوسنگرد، بستان و رفیع غیراصولی بوده و آتش زدن گاه به گاه آن باعث آلودگی خاک و هوا می‌شود. مدیریت غیراصولی و نبود حصار و فنس در اطراف سایت دفن زباله‌های شهری باعث پراکنده شدن کیسه‌های پلاستیکی و برخی از زباله‌ها می‌شود. مدیریت پسماندهای خانگی در روستاهای منطقه نیز به همین صورت بوده و رهاسازی و آتش زدن زباله‌ها به وفور دیده می‌شود.

زمین شناسی و لرزه خیزی

ناحیه ساختاری دشت خوزستان در انتهای جنوب باختری ارتفاعات زاگرس واقع شده است. مرز شمالی و شمال خاوری این دشت، به جبهه چین‌های زاگرس و مرز جنوبی آن به خلیج فارس و عربستان محدود می‌شود. الگوی ساختاری دشت خوزستان، به عنوان پایانه شمال خاوری لبه سکوی عربستان، در مقایسه با زاگرس چین‌خورده، چهار تفاوت عمده دارد:

1. ردیف‌های رسوبی، ضمن داشتن رخساره آواری، چین‌خوردگی موجی و پهلوهایی بسیار ملایم و باز دارند.
2. روند ساختارها، شمالی- جنوبی (روند عربی) بوده و متفاوت از زاگرس است.
3. ساختارها منشا فشاری ندارند و شکل‌گیری آنها مربوط به عملکرد گسل‌های پی سنگ است.
4. ساختارها رخنمون سطحی ندارند.

رودخانه‌های اصلی

رودخانه کرخه سومین رود بلند ایران پس از کارون و سفیدرود است که از به هم پیوستن دو رودخانه زال و سیمره در اندیمشک تشکیل شده و پس از طی مسیری نزدیک به 755 کیلومتر به تالاب هورالعظیم می‌ریزد. نام کرخه از نام باستانی کوردوخ یا کوردخه، منتسب به شهری به همین نام در منطقه شوش (کورا) برگرفته شده و هنوز یکی از انشعابات فرعی آن کرخه کور نام دارد. جریان عمومی کرخه از شمال به جنوب است و در سیل بزرگ مورخ 1398/01/12، دبی رودخانه کرخه در محل ورودی سد کرخه 8400 مترمکعب در ثانیه ثبت شده است. رودخانه نیسان در حوزه کرخه جنوبی از زیر شاخه‌های رودخانه کرخه بوده که در ابتدای شهرستان سوسنگرد از روانه کرخه با دبی متوسط 20 متر مکعب در ثانیه منشعب شده و پس از طی مسافت حدود 43 کیلومتر و عبور از منطقه رفیع وارد تالاب هورالعظیم می‌شود. رودخانه سابله در جنوب شهر بستان و آبراهه‌های کرخه کور در غرب شهر رفیع از دیگر انشعابات رودخانه بزرگ کرخه در محدوده مطالعاتی هستند. سال‌ها طول می‌کشد تا طبیعت به مرور باعث شکل‌گیری یک پدیده شود، زیرا به مرور و آهسته آهسته شکل می‌گیرد. به نظر می‌رسد که این تالاب در نتیجه پیوندی که بین آب‌های رودخانه کرخه و دجله به وجود آمده، ایجاد شده است. همچنین نفوذ آب‌های خلیج فارس هم در این منطقه موثر بوده که پس از گذشت سال‌ها، با عقب نشینی خلیج فارس این دو منطقه از هم تفکیک شده‌اند.

با توجه به این پیشینه، متوجه می‌شویم که تالاب هورالعظیم به وسیله رودخانه کرخه و انشعاباتش در خاک ایران و همچنین بخش‌های عظیمی از انشعابات دجله در خاک عراق و ریزش‌های جوی تغذیه می‌شود. تالاب هورالعظیم بزرگترین تالاب استان خوزستان و یادگار تالاب هاب بزرگ بین‌النهرین است که آب‌های اضافه و انشعاباتی از رودخانه‌های دویرج، کرخه، اروندرود، سابله و نیسان آن را سیراب می‌کنند. هور در میان شهرستان دشت آزادگان و هویزه قرار گرفت است. و شاخه‌های فرعی رودخانه دجله که به کهلا و مشاح معروف می‌باشند نیز به این تالاب وارد می‌شود.

پوشش جانوری تالاب هورالعظیم

در منطقه مطالعاتی فعالیت‌های گسترده دوران جنگ و حضور مداوم انسان در گذشته، سبب گردیده جمعیت پستانداران بومی منطقه بشدت کاهش یابد. با برقراری آرامش نسبی و وجود محدودیت‌های مناطق مرزی در منطقه هورالعظیم، جمعیت پستانداران و پرندگان بهبود یافته است.

تالاب‌ها زیستگاه‌های ارزشمندی هستند که جمعیت زیادی از انواع گونه‌های حیات وحش را به طور دائم و یا موقت در خود جای می‌دهند. پرندگان مهاجر بخش مهمی از اعضای موقت تالاب‌ها به شمار می‌روند. بسیاری از آبزیان، از تالاب‌ها به عنوان محلی جهت تخم‌ریزی و پرورش نوزادان و... استفاده می‌کنند. پرندگان از زیستگاه‌های تالابی، به عنوان مکانی برای تغذیه، استراحت، پناه‌گرفتن و محلی برای زادآوری استفاده می‌کنند. همچنین تالاب‌ها شمار زیادی از انواع گونه‌های حمایت شده و در خطر انقراض جهانی را نیز در خود جا می‌دهند که اسامی آن‌ها در فهرست سرخ (IUCN) آورده شده است. علیرغم دانش بشر نسبت به ارزش‌ها و کاربردهای متنوع تالاب‌ها، همواره شاهد تخریب و محدود کردن این زیستگاه‌های ارزشمند هستیم.

پوشش گیاهی تالاب هورالعظیم

پوشش گیاهی منطقه شامل گیاهان خشکی‌پسند شور دوست یکساله، گیاهان خشکی‌پسند شور دوست چندساله، درختچه‌های سازگار با مناطق شور، نم‌پسندان، گیاهان حاشیه‌زی آب شیرین، گیاهان حاشیه‌زی آب شور، غوطه‌وران، شناوران و یک نوع جلبک (*flexilis Nitella*) است.

مشاهده های میدانی و گزارش های مستند، حاکی از حضور 90 درصدی گیاهان حاشیه‌زی پای درآب مانند نی (australis Phragmites)، لوئی (domingensis Typha)، چولان (جگن) (Schoenoplectus lacustris) در بخش‌های آبگیر هور است. با توجه به تقسیم‌بندی تالاب به 5 مخزن و وجود جاده‌ها و خطوط ارتباطی، مخازن 1 و 2 در شمال تالاب، به‌دلیل رسیدن آب شیرین رودخانه کرخه شاهد حضور گونه‌های ساکن آب‌های شیرین مانند لویی و چولان هستند، ولی در بخش‌های دیگر تالاب به‌خصوص مخازن 4 و 5، که محل ورود زهکش‌های کشاورزی است، گونه نی و سایر گیاهان شورپسند مشاهده می‌شود.